

УДК (-054.65+341.34):477“Травень 1945”

Олександр Потильчак
(м. Київ)**МІЖ ВІЙНОЮ І МИРОМ: УСТАНОВИ СИСТЕМИ РАДЯНСЬКОГО
ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ТРАВНІ 1945 РОКУ**

Розглянуто видовий склад і чисельність установ системи радянського військового полону на території Української РСР у травні 1945 р. Проаналізовано локалізацію і кількість контингенту таборів, спеціальних шпиталів і робочих батальйонів військовополонених та інтернованих. З урахуванням масштабів руйнувань і завдань відбудовчого періоду оцінено найближчі перспективи розвитку мережі режимних установ для військовополонених та інтернованих в Україні.

Ключові слова: Друга світова війна, Українська РСР, травень 1945 року, військовополонені, інтерновані, стаціонарні табори, спеціальні шпитали, окремі робочі батальйони.

Військова поразка нацистської Німеччини у травні 1945 р. не лише ознаменувала припинення військових дій у Європі і початок фінального етапу Другої світової війни, а й започаткувала якісно новий етап у розвитку системи установ для військовополонених та інтернованих іноземців у тоталітарному СРСР, коли розширення та реорганізація їх мережі відбувалася переважно з метою задоволення зростаючих потреб у робочій силі для відбудови зруйнованого війною господарства, а використання праці бранців набувало тотального характеру. Цілком об'єктивно одним із регіонів активної розбудови таборів, табірних відділень, спеціальних шпиталів і робочих батальйонів для військовополонених та інтернованих стала Українська РСР. Окреслений територіально-часовий аспект проблеми в загальних рисах розглядав А. С. Чайковський [1], а єдине на сьогодні спеціальне дослідження стану, особливостей і перспектив розвитку мережі радянських режимних установ для військовополонених та інтернованих іноземців на території України у 1939–1954 рр. належить автору цієї публікації [2].

У статті конкретизовано видовий склад і чисельність установ системи радянського військового полону на території Української РСР у травні 1945 р., проаналізовано локалізацію і кількість контингенту таборів, спеціальних шпиталів і робочих батальйонів військовополонених та інтернованих. З урахуванням масштабів руйнувань і завдань відбудовчого періоду оцінено найближчі перспективи розвитку мережі режимних установ для військовополонених та інтернованих в Україні.

Наприкінці квітня – на початку травня 1945 р. Головне управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (далі – ГУПВІ НКВС СРСР) мало в своєму складі розгалужену мережу режимних установ і об'єктів утримання, трудового використання та лікування іноземних бранців. Із доповідної записки наркома внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія, надісланої 11 травня 1945 р. Й. В. Сталіну, дізнаємося, що на той час на збірних пунктах, у таборах і шпиталях для військовополонених перебувало 1 464 804 бранці (747 733 – німці; 275 448 – угорці; 116 214 – румуни; 26 636 – поляки; 19 889 – італійці; 12 676 французькі, 266 208 – полонені інших національностей і громадянства). За даними штабів фронтів, лише протягом трьох днів (9–12 травня 1945 р.) було полонено 697 000 осіб, більшість з яких – етнічні німці [3].

Прямим наслідком зростання чисельності іноземних військовополонених стало розширення мережі установ їх утримання на території Української РСР. Станом на 10 квітня 1945 р. у підпорядкуванні НКВС УРСР перебували 24 стаціонарних табори з лімітною наповнюваністю 297 200 військовополонених, із них 15 виробничих, 5 оздоровчих таборів, а ще 4 режимні установи були на етапі організації. Кількість утримуваних бранців становила 175 074 особи, з яких 131 640 – трудовий контингент виробничих таборів військовополонених, 19 791 – хворі та ослаблені бранці в «оздоровчих таборах», 23 643 особи, що перебували на лікуванні в 37 шпиталях для військовополонених [4].

За нашими підрахунками, зробленими на основі детального вивчення документального фонду відомчих нормативних приписів НКВС СРСР у Галузевому державному архіві МВС України, у травні 1945 р. на території республіки діяло 28 стаціонарних таборів для військовополонених, у складі яких перебували 241 табірне відділення із загальним лімітом контингенту понад 400 000 бранців [5]. Не є неочікуваною і географія розміщення військовополонених по областях УРСР. Регіоном найбільшої концентрації стаціонарних виробничих таборів для військовополонених були індустріальні райони Донбасу, Південного Подніпров'я, Причорномор'я та Київ. Натомість на Правобережжі, у західних регіонах УРСР і на прикордонних з Польщею територіях НКВС тримав нечисленні контингенти бранців у «невиробничих» або «пересильних» таборах.

Жорстокою реальністю табірної життя військовополонених останнього року війни був високий рівень захворюваності і смертності серед хворих, тому іншу категорію режимних установ для військовополонених становили так звані спеціальні шпитали, що являли собою підпорядковані оперативному керівництву НКВС СРСР евакуаційні шпитали, призначені для лікування хворих і ослаблених бранців. На початку 1945 р. на території Української РСР дислокувалося 40 спецшпиталів, у яких одночасно могли лікувати 21 000 хворих військовополонених [6].

За даними Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС Української РСР (далі –

УПВІ НКВС УРСР) протягом січня та 20 днів лютого 1945 р. у дванадцяти найбільш проблемних щодо рівня смертності таборів було зафіксовано смерть 14 894 військовополонених [7]. Наприклад, у стаціонарному виробничому таборі № 242 (м. Горлівка) із загальної кількості бранців близько 10 000 осіб протягом лютого 1945 р. померло 6,2% контингенту. Лише за 10 днів березня ця цифра становила 3,3%. В окремих табірних відділеннях смертність була ще вищою, ніж середня по табору. Зокрема у табірному відділенні № 8 з лімітом у 2500 осіб (м. Єнакієве) смертність протягом лютого – березня 1945 р. досягла 9,8%. У відділеннях № 9 та 2 цей показник відповідно становив 11,3 та 12,3%. Наслідком зростання захворюваності та смертності стало значне скорочення «трудового фонду». Наприклад, якщо у грудні 1944 р. працездатні військовополонені у таборі № 242 становили 43% контингенту, то в лютому 1945 р. – лише 29% [8].

Намагаючись виправити ситуацію на краще, ДКО СРСР на своєму засіданні 29 березня 1945 р. зобов'язав Наркомат охорони здоров'я СРСР виділити додаткові евакошпиталі для лікування військовополонених. Виконуючи це директивне рішення, на початку квітня 1945 р. НКОЗ передав до існуючих на території України ще сім лікувальних установ для розміщення в них полонених. Це були шпиталі в Дубно (№ 3715), Коломиї (№ 2796), Станіславі (№ 1509), Вінниці (№ 2662), Новограді-Волинському (№ 5953), Бердичеві (№ 2993) та Краснодоні (№ 6003). Загальна кількість ліжок-місць у них становила 4300 [9]. У лютому – квітні 1945 р. відбулася незначна реорганізація регіональної структури спецшпиталів на території Української РСР. Зміни були пов'язані передусім із виведенням фронткових приймально-пересильних таборів за межі республіки, а також перегрупуванням контингентів військовополонених у стаціонарних таборів. Зокрема було виведено зі складу спецшпиталів для військовополонених лікувальні установи № 6063 (сел. Білики Полтавської області) та № 3118 (м. Ровеньки, Ворошиловградської області), № 3715 (м. Дубно, Ровеньської області). Натомість для лікування хворих полонених із таборів на території України були залучені шпиталі у Миргороді (№ 6006) та Бердичеві (№ 2726), здатні одночасно розмістити відповідно 300 та 400 хворих, а також шпиталь у Дніпропетровську (№ 5905) на 500 ліжок [10]. У квітні 1945 р. змінили пункти своєї дислокації п'ять спецшпиталів (№ 1512, 5927–5929, 6014) на території Ворошиловградської області, виділені для лікування військовополонених ще у 1944 р. розміщувалися відповідно у Краснодоні, Свердловську, Лутугіно та селищах Паризька Комуна й Станиця Луганська [11].

Зроблені нами підрахунки дають змогу стверджувати, що станом на 31 травня 1945 р. на території 14 областей Української РСР функціонували 43 шпиталі для лікування хворих військовополонених з лімітом близько 25 000 ліжок-місць. Логічно, що їхня чисельність в окремих областях УРСР не лише відповідала чисельності таборів для військовополонених у цих регіонах, а й залежала від стану здоров'я бранців. Так найбільше лікувальних установ розмістили на Донбасі (Ворошиловградська і Сталінська області). Тут працювало 20 спеціальних шпиталів з лімітом понад 10 000 ліжок-місць. У Харківській області діяло 5 шпиталів (ліміт – 3100 хворих бранців); по 4 лікувальні установи знаходилися на Житомирщині та в Запорізькій області (разом 5000 ліжок-місць); Київська, Полтавська і Станіславська області мали на своїй території по два спеціальних шпиталі (3250 ліжок), а на Вінниччині, Дніпропетровщині, у Миколаївській та Одеській областях і на Чернігівщині розміщувалися поодинокі лікувальні установи для військовополонених із загальним лімітом близько 2000 ліжок-місць [12]. Чергове розширення мережі спецшпиталів для військовополонених припало на початок літа 1945 р. Саме тоді до стаціонарних таборів на території УРСР із Західної Європи спрямували масовий потік бранців.

Ще одна категорія установ примусового утримання і трудового використання іноземних громадян у досліджуваній період – «окремі робочі батальйони інтернованих і мобілізованих німців» (далі – ОРБ). Історія їх появи в Українській РСР пов'язана з ухваленням ДКО СРСР 16 грудня 1944 р. постанови № 7161сс про мобілізацію та інтернування з направленням для роботи в СРСР усіх працездатних німців віком від 17 до 45 років, які перебували на зайнятих Червоною армією територіях Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії і Чехословаччини [13]. Інтернованих етнічних німців закріплювали за низкою радянських наркоматів: вугільної промисловості, будівництва, чорної металургії, шляхів сполучення, місцевої паливної промисловості, харчової промисловості, танкової промисловості, цивільного житлового будівництва, електростанцій, промисловості будівельних матеріалів, середнього машинобудування, озброєння. Левову частку цього трудового контингенту передбачалося розмістити в Українській РСР. Із довідки «Про наявність контингентів військовополонених та інтернованих мобілізованих німців по УРСР», надісланю 21 квітня 1945 р. на адресу вищого керівництва НКВС СРСР, дізнаємося, що із запланованих для заведення в УРСР 113 500 інтернованих насправді надійшло 92 714 осіб. Всі вони належали до першої хвилі інтернування. Що стосується людей, мобілізованих відповідно до постанови ДКО № 7467сс від 3 лютого 1945 р., то таких на 20 квітня 1945 р. в Українську РСР було примусово перевезено 59 142 особи. Цікаво, що НКВС навіть перевиконав план депортації мобілізованих етнічних німців. Із запланованих до розміщення на підприємствах республіки 200 000 мобілізованих у першу чергу передбачалося направити 57 250 осіб. Насправді на 20 квітня 1945 р. до Української РСР депортували 59 149 мобілізованих. Загалом же протягом лютого – квітня 1945 р. на територію Української РСР надійшло 151 863 інтернованих і мобілізованих іноземців – переважно етнічних німців [14]. Надзвичайно цікавою є і географія розміщення цього трудового контингенту в різних галузях господарства Української РСР. Контингенти інтернованих розподілили між

підприємствами дев'яти східних, південних і центральних областей УРСР. Найбільше примусово мобілізованих іноземців працевлаштували у вугільній промисловості на копальнях Сталінської та Ворошиловградської областей – 83 167 осіб. Металургійні заводи Донбасу та Дніпропетровщини прийняли 42 487 інтернованих. На підприємствах кольорової металургії (Сталінська область) опинився 2181 інтернований іноземець. 9236 осіб доправили на об'єкти наркомату будівництва у Сталінській, Харківській, Дніпропетровській та Запорізькій областях. Невеликі контингенти інтернованих розмістили на своїх підприємствах наркомати будівельних матеріалів (1000 осіб), електрифікації (2663), електропромисловості (1000), шляхів сполучення (2001) та харчової промисловості (1996) [15]. Як бачимо, регіонально-галузева структура інтернованих у промисловості Української РСР чітко ілюструвала пріоритети, визначені урядом і господарськими організаціями щодо використання цієї групи трудових ресурсів.

Організацію окремих робочих батальйонів для інтернованих і мобілізованих республіканські й обласні структури НКВС СРСР розпочали на території України навесні 1945 р., а 14 квітня 1945 р. з'явився наказ С. Н. Круглова № 00310, яким оголошувалася дислокація ОРБ в Українській РСР найближчим часом. Зокрема на вугільних копальнях, металургійних та енергетичних підприємствах Сталінської області створювалося 50 робочих батальйонів (№ 1000–1049). У Ворошиловградській області облаштували 39 ОРБ (№ 1201–1239). На гірничих та металургійних підприємствах Дніпропетровщини були створені 23 режимні установи примусової праці (№№ 1401–1423). На Дніпрогесі та заводах Запоріжжя тоді організували 10 робочих батальйонів (№ 1501–1510), а в Харківській області – 2 (№ 1551–1552) [16]. Наказом НКВС СРСР № 00410 від 28 квітня 1945 р. було оголошено дислокацію чергових новоутворених ОРБ. Цього разу облаштовували шість робочих батальйонів, чотири із них організували на підприємствах Сталінської області (№ 1050–1053) та по одному на Кіровоградщині й Одещині (№ 1951, 2001) [17]. Наприкінці квітня 1945 р. кількість робочих батальйонів виключно з німецьким контингентом на території України становила 130 (зі 150 по СРСР), усі розміщені лише у східних і центральних областях республіки. Ці батальйони переважно були закріплені за певним підприємством наркоматів чорної та кольорової металургії, вугільної чи автомобільної промисловості, електростанцій, житлового цивільного будівництва тощо. Так, наприклад, ОРБ № 2071, створений у березні 1945 р., обслуговував Особливий будівельно-монтажний трест (ОБМТ) № 306 Полтави (Наркомат житлового цивільного будівництва УРСР) [18], ОРБ № 1009 – коксохімічний завод у Горлівці Сталінської області, що підпорядковувався Наркомату чорної металургії СРСР. Інтерновані німці з ОРБ № 1209 працювали на шахті імені Ф. Енгельса тресту «Краснодонвугілля» Ворошиловградської області. Спецконтингент робочого батальйону № 1508 був залучений до робіт із будівництва заводу № 478 Запоріжжя Наркомату автомобільної промисловості. Мобілізовані етнічні німці із ОРБ № 1951 працювали на відбудові цукрового заводу в селищі Мала Виска Кіровоградської області [19]. За підрахунками автора статті, у травні 1945 р. на території семи областей Української РСР дислокувалося 129 окремих робочих батальйонів для інтернованих іноземців: у Сталінській області – 53; Ворошиловградській – 38; Дніпропетровській – 23; Запорізькій – 11; Харківській – 2, по одній установі в Кіровоградській та Одеській областях [20]. У перші повоєнні місяці кількість дислокованих в Українській РСР робочих батальйонів «інтернованих і мобілізованих німців» продовжувала зростати.

Підводячи підсумки щодо видового складу і чисельності установ системи радянського військового полону на території Української РСР у травні 1945 р. слід зазначити, що ці показники визначалися виключно планами політичного керівництва СРСР, що передбачали найактивніше використання військовополонених та інтернованих іноземців у відбудові промисловості Української РСР, її енергетичної галузі та інфраструктури. Принаймні до таких висновків нас підштовхує аналіз локалізації і лімітної чисельності контингентів таборів, спеціальних шпиталів і робочих батальйонів військовополонених та інтернованих, що дислокувалися на території України у досліджуваній період. Чи не найбільші серед республік СРСР масштаби руйнувань потребували виконання таких же грандіозних за масштабами завдань відбудовчого періоду, а тому найближчі перспективи розвитку мережі режимних установ для військовополонених та інтернованих в Україні обіцяли її розширення.

Найбільша кількість різних режимних установ для військовополонених та інтернованих (6 таборів, 98 табірних відділень з лімітом понад 200 000 військовополонених, 20 спеціальних шпиталів і 91 ОРБ) була зосереджена в Донбасі. У Києві, Харкові, а також промислово розвинених регіонах нижнього Подніпров'я та Причорномор'я НКВС СРСР розмістив 7 стаціонарних таборів (78 відділень з лімітом понад 87 000 осіб), 14 шпиталів і 35 окремих робочих батальйонів. У решті центральних областей УРСР, на Правобережжі, Прикарпатті та півночі республіки розміщувалися досить невеликі контингенти військовополонених (15 таборів, 64 табірних відділення з лімітом понад 100 000 бранців, 10 спецшпиталів, 1 ОРБ), що використовувалися для відбудови окремих промислових підприємств, транспортної інфраструктури, видобування корисних копалин, у лісопереробній та цукровій промисловості тощо. Такий розподіл трудового фонду полонених визначався передусім регіонально-галузевою структурою економіки цих регіонів, що мала переважно аграрно-сировинний характер.

Література

1. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.): монография / А.С. Чайковский. – К.: Парламентское издательство, 2002. – 503 с.
2. Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954): монографія / О. В. Потильчак. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2004. – 482 с.
3. Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Сост. М. М. Загорулько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская / Под. ред. проф. М. М. Загорулько. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.
4. Довідки і листування з питань трудового використання військовополонених, інтернованих і мобілізованих німців у вугільній промисловості (15 лютого 1945 р. – 10 грудня 1945 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1830, арк. 29–32.
5. Потильчак О. В. Вказана праця. – С. 206–332.
6. Потильчак О. В. Вказана праця. – С. 406–407.
7. Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України: збірка документів / Упор. В. Левикін (Серія «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки» – Вип. 6; Серія «Некрополістика в Україні» – Вип. 2 (7)). – К.: Український НДІ архівної справи та документознавства, Український центр біографічної некрополістики, 2002. – С. 32.
8. Цілком таємні накази НКВС УРСР № 0012 – № 00226 (9 жовтня 1943 р. – 31 грудня 1945 р.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України), ф. 46, оп. 1, спр. 64а, арк. 58–59.
9. Накази НКВС СРСР за 1945 р. № 005 – № 00699 (5 січня 1945 р. – 15 червня 1945 р.) // ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 135, прим. 52, арк. 1–13в.
10. ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 135, прим. 58, арк. 1–13в.; ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 139, прим. 27, арк. 1.
11. ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 135, прим. 64, арк. 1.
12. Потильчак О. В. Вказана праця. – С. 398–405.
13. Чайковский А. С. Указ. соч. – С. 368.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1830, арк. 31.
15. Там же, арк. 32–33.
16. ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 135, прим. 60, арк. 1–4.
17. Там же, прим. 73, арк. 1–1 зв.
18. Довідки, листування про стан і побутові умови в таборах військовополонених (12 січня 1946 р. – 28 грудня 1946 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3063, арк. 10.
19. ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 135, прим. 60, арк. 1 зв., 2, 3зв.; прим. 73, арк. 1 зв.
20. Потильчак О. В. Вказана праця. – С. 378–395.

Александр Потильчак

**МЕЖДУ ВОЙНОЙ И МИРОМ:
УЧРЕЖДЕНИЯ СИСТЕМЫ СОВЕТСКОГО ВОЕННОГО ПЛЕНА
В УКРАИНСКОЙ ССР В МАЕ 1945 ГОДА**

Рассмотрены видовой состав и численность учреждений системы советского военного плена на территории Украинской ССР в мае 1945 г. Проанализованы локализация и количество контингента лагерей, специальных госпиталей и рабочих батальонов военнопленных и интернированных. С учетом масштабов разрушений и задач восстановительного периода оценены ближайшие перспективы развития сети режимных учреждений для военнопленных и интернированных в Украине.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украинская ССР, май 1945 года, военнопленные, интернированные, стационарные лагеря, специальные госпитали, отдельные рабочие батальоны.

Oleksandr Potyl'chak

**BETWEEN WAR AND PEACE: THE ESTABLISHMENT OF SOVIET PRISONERS OF WAR IN
THE UKRAINIAN-SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN MAY 1945**

The species composition and abundance of agencies of the Soviet prisoners of war in the territory of the Ukrainian SSR in May 1945 analyzed the localization and amount of contingent camps, hospitals and special labor battalions of prisoners of war and internees. Given the scale of destruction and objectives of the recovery period evaluated the immediate prospects for the development of a network of institutions regime for prisoners of war and internees in Ukraine.

Keywords: World War II, Ukrainian SSR, May 1945, prisoners of war, interned, stationary camps, special hospitals, some workers battalions.